

Porta della Carta na Duždevoj palači u Veneciji

Radoslav Bužančić, Ana Doljanin

Split

FEDES - KREPOST NA PORTALU SPLITSKE PALAČE TOME PAPALIĆA

UDK: 728.37(497.5Split)"14"
72.025.3/.4

Rukopis primljen za tisak 23.10.2014.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, 2014. br. 1-4

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

U radu se atribuiraju Mala Papalićeva palača Jurju Dalmatincu, a njena gradnja u vrijeme između 1440. i 1449. godine. Kristovo ime na portalu označava *Fedes*, vrlinu koju je isticao Toma Papalić, naručitelj Jurjeve pregradnje. Donose se rezultati dijagnostičkih istraživanja i provedeni konzervatorsko-restauratorski zahvati na portalu.

Ključne riječi: Juraj Dalmatinac; Split; Papalić; renesansna arhitektura; restauracija

„Mala palača Papalić“ jedna je od rijetkih humanističkih palača podignutih uz zapadni bedem srednjovjekovnog proširenja Splita ili *Coloniae*, kako se nazivao novi dio grada s konca 12. na 13. st. Nastala je objedinjavanjem nekoliko romaničkih kuća u 15. st. O toj su pregradnji pisali Tomislav i Jerko Marasović koji su istraživali i obnavljali palaču sedamdesetih godina 20. st.¹ U vrijeme obnove pronađena je zazidana loža dvorišta i istražena, te dokumentirana, pregradnja čitavog sklopa palače, podijeljena u tri etape.

¹ J. i T. Marasović, „Dvije adaptacije Jurja Dalmatinca u Splitu“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3-6 (1979.-1982.), 179-182.

Prvi romanički sloj datiran je u 13. st. kada je, prema njihovom mišljenju, već uobličeno ulično pročelje današnje Šubićeve ulice (nekadašnje Ulice starog suda). Drugi sloj autori su prepoznali u romaničko-gotičkoj nadogradnji sjevernog dijela sklopa kojem je tada formiran zabat s grbovima obitelji. Treća, posljednja srednjovjekovna pregradnja pripisana je Jurju Dalmatincu koji je preoblikovao pročelje sjeverne kuće i androne s portalom i terasom na vrhu. Zahvat je, prema mišljenju autora, uključio širenje sklopa na sjevernu ulicu koja je postala Papalićev prilaz dvorištu u kojem je Juraj izveo monumentalnu ložu.

Ruka majstora Jurja prepoznata je na Maloj Papalićevoj palači znatno ranije. Jurju Dalmatincu atribuirao je grb na njezinu portalu još Adolfo Venturi.² U svom djelu, posvećenom šibenskoj katedrali i Dalmatinčevoj gradnji, Dagobert Frey nije smatrao pouzdanim pripisivanje velikom majstoru gradnje splitskih palača i njihovih portala.³ Njemu se pridružio i Hans Folnesich. Grb u Ulici starog suda, kako Folnešić naziva lunetu Male Papalićeve palače, smatra radom koji pripada vremenu i pravcu Jurjeve umjetnosti, ali koji pokazuje izvjesnu ljupkost za koju smatra da inače Jurju nedostaje. Zaključuje da je za povijest stilova prilično nevažno komu se atribuiraju razni obiteljski grbovi.⁴ Slijedeći mišljenje Freya i Folnesicha, Ljubo Karaman je obje Papalićeve palače pripisao školi majstora Jurja.⁵ Već uvriježenim mišljenjima suprotstavio se Cvito Fisković koji obje palače ubraja Jurju Dalmatincu.⁶ Njemu se pridružio Miro Montani koji je Jurjevom smatra pregradnju male Papalićeve palače, ali i gradnju palače kod *Zlatnih vrata*.⁷ Istom majstoru pripisao je i portale splitskih renesansnih palača, one na Dosudu i stare Cipcijeve palače. Duško Kečkemet, jednako tako, smatra da je Juraj graditelj Male Papalićeve palače.⁸ Andrija Mutnjaković tzv. Veliku Papalićevu palaču, kao i humanističku obnovu Palače kod *Zlatnih vrata*, vezuje uz majstora Andriju Alešija.⁹ U duhu ranijih istraživača Jurjeva rada, Emil Hilje je pokušao približiti pregradnju Male Papalićeve palače Andriji Alešiju.¹⁰ Svoja je razmišljanja temeljio na interpretaciji dokumenata 15. st. u kojima se spominje spor između Papalića i Alešija. Spor je vezan uz kamen što ga je graditelj odložio u androni Papalićeve palače pored Andrijine kuće.

² A. Venturi, „La scultura dalmata nel XV secolo“, *L'Arte*, XVI, Roma, 1908., str. 39.

³ D. Frey, „Der Dom von Sebenico und sein Baumeister Giorgio Orsini“, u: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, VII/I–IV, Wien, 1913., 70.

⁴ H. Folnesichs, *Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. k. Zentralkommission für Denkmalpflege* (Wien), 8 (1914.), str. 78, bilj. 113.

⁵ Lj. Karaman, *Umjetnost u Dalmaciji – XV. i XVI. vijek*, Zagreb, 1933., 59.

⁶ Fisković, C., *Umjetnički obrt XV i XVI stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb: Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450.-1950., Zagreb, 1950., str. 132; isti, *Juraj Dalmatinac*, Zagreb, 1963., str. 20-21.

⁷ M. Montani, *Juraj Dalmatinac i njegov krug*, Zagreb, 1967., 14.

⁸ D. Kečkemet, „Papalićeva palača i gotička arhitektura Jurja Dalmatinca u Splitu“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3-6, Zagreb, 1979.-1982., 167-168; Kečkemet, *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Split, 1988.

⁹ A. Mutnjaković, Andrija Aleši, Zagreb, 1998., 59-68.

¹⁰ E. Hilje, „Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, Zagreb, 2005., 43-57.

Luneta portala Male Papalićeve palače

Stoga je, piše Hilje, 3. lipnja 1455. godine splitski knez donio presudu u sporu između plemića Nikole Papalića i kipara Andrije u vezi s nekim kamenjem koje je rečeni majstor obrađivao u prolazu što vodi u Nikolinu kuću. Majstoru je naloženo da više ne radi u tom prolazu i da ondje ne drži kamenje. Hilje je, izvrsnim komparacijama arhivske građe, došao do pitanja koji je Nikola Papalić u sukobu s Alešijem, jer su tada u Splitu živjela dva odvjetka te obitelji s imenom Nikola. Jedan je Nikola Dominikov Papalić, a drugi Nikola Tomin Papalić. Za Nikolu Dominikova zna se da je posjedovao kuću u starom dijelu grada. Na toj je kući uredio prolaz koji vodi u dvorište i postavio portal na taj prolaz s ulične strane, a Nikola Tomin, smatra Hilje, mogao bi biti nasljednik Tome Papalića koji je 3. rujna 1447. godine kupio kuću u novom dijelu grada. Ona će postati jezgrom budućega sklopa „Male Papalićeve palače“.

To je ispravan zaključak, međutim pokušaj da se njezina *androna* dovede u vezu s Alešijem nije tako dobar put. Palača Nikole Dominikova Papalića nalazila se u starom dijelu grada, uz Željezna vrata, gdje je bila i kuća Andrije Alešija, a njezin se položaj

može pouzdano odrediti.¹¹ Već sam ranije spomenuo kako je Hiljin zaključak da je „Mala Papalićeva palača“ vezana uz Tomu Papalića, iznimno značajan. Taj ugledni član obitelji splitskih Papalića spominje se 1432., kada kao poslanik odlazi u Veneciju kako bi prosvjedovao protiv novačenja pučana i plemića, a poslije se spominje kao sudac sve do 1449.¹² Ipak, najvažniji podatak vezan uz Tomu Papalića čita se u dokumentu iz 1444., gdje on, kao jedan od izvršitelja oporuke Marina Ohmovića, sklapa s Jurjem Dalmatincem ugovor za izvedbu Arnirove kapele. Dokument, koji u prijepisu donosi Milan Ivanišević, izravno povezuje Tomu Papalića i Jurja Dalmatinca.¹³ Jurjevo autorstvo portala Tomine palače time nije izravno zajamčeno, ali uza sve druge, ranije raspravljene argumente postaje posve izvjesno.

Na luneti portala je Papalićev grb upisan u kvadrilob koji rukama pridržavaju dva anđela u dugim haljinama. Iznad grba je natpis IHE SVS, upisan olovnim slovima u kamenu površinu lunete. Prekriven slojem tamnog depozita, natpis nije bio uočljiv pa je prije čišćenja trebala iznimna fotografska vještina za njegovu publikaciju.¹⁴ Značenje zaziva Isusova imena može se tumačiti kao jednostavan invokacijski natpis ili jednostavno kao pobožnost Kristu koja je u to vrijeme bila u usponu. Sagledamo li natpis u svjetlu ostalih splitskih portala, na kojima je, kako sam u ranijim radovima pisao, najčešće isticana *virtus* – vrlina vlasnika palače, onda se sadržaj natpisa može ponešto drugačije tumačiti.¹⁵ U ovom slučaju, krepost koju ističe Toma Papalić jest *fedes* – vjernost, što ne čudi uzme li se u obzir konotacija koju nosi njegovo ime, nadjeveno na spomen nevjernog apostola.

Isticanje kreposti na pročeljima zgrada etička je sastavnica projekata s kojima se Juraj Dalmatinac proslavio u Veneciji i u Anconi. Tako se neki dijelovi raskošnog ulaza Duždeve palače u Veneciji, ukrašeni kardinalnim vrlinama, pripisuju mladom Jurju. Kipovi tog portala, ugovorenog 1438., a sagrađenog 1442., poznatog pod imenom *Porta della Carta*, s prikazima Temperancije i Snage, odavna se smatraju njegovim radovima.¹⁶ Isto tako, prikazi kardinalnih vrlina na pročeljima ankonitanskih građevina, koje je izvodio Juraj Dalmatinac 1451. – 1459., postaju dio njegova prepoznatljiva arhitektonskog programa. Znamenitom figurom ljubavi – *caritas*, kojom je ukrašena Loggia degli Mercanti, Juraj slijedi antikizirani predložak koji je u Sieni 1418. izradio Jacopo della Quercia, a reljef crkve augustinaca, koji izvodi 1460., prikazuje Augustina koji brani pravu vjeru – *fedes*.¹⁷ Jurjev etičko-estetički princip, temeljen na vrlini, može se pratiti

¹¹ R. Bužančić – A. Brakus, „*Virtus i Fortuna*, tragovi Petrarčina *De remediis* na pročeljima splitskih humanističkih palača“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god XXII., br. 3-4, Pučišća, 2011., 47.

¹² M. Nepo Kuzmanić, *Splitski plemići, prezime i etnos*, Split, 1998., 72.

¹³ M. Ivanišević, „Juraj Dalmatinac u Splitu godine 1444. i 1448.“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3-6 (1979.-1982.), 152.

¹⁴ C. Fisković, *Juraj Dalmatinac*, Zagreb, 1963., str. 21, slika na stranicama 63-64.

¹⁵ R. Bužančić – A. Brakus, op. cit. (11), 42.

¹⁶ I. Chiappini di Sorio, „Proposte e precisazioni per Giorgio da Sebenico“, *Notizie da palazzo Albani*, II, Urbino, 1973., fasc. 3, str. 18-26; R. Ivančević, „Prilozi problemu interpretacije djela Jurja Matejeva Dalmatinca“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3-6, Zagreb, 1979.-1982., str. 35; F. N. Arnoldi, *La scultura del Quattrocento*, Torino, 1994., str. 263.

¹⁷ I. Fisković, *Dalmatinski prostori i stari majstori*, Split, 1990., str. 233; Reljef je nadahnut 93. pismom sv. Augustina koji, braneći pravu vjeru, ustaje protiv donatista.

Glavno pročelje Male Papalićeve palače (prema J. Marasoviću)

kroz vrijeme u prošlost sve do antičkih izvora. Od Filaretea preko Petrarke do Vitruvija *virtus-virtù* predstavlja *topos*, a u vremenu kad Juraj djeluje postaje nadahnućem brojnim umjetničkim djelima, među ostalim i u arhitekturi.¹⁸ Ta moda stići će u Dalmaciju iz velikih centara s druge strane Jadrana, a Juraj i njegovi suradnici jedan su od mostova preko kojega će se u simboličkom smislu s time dotaknuti lokalni patricijat i prvi naraštaj hrvatskih humanista. U ranim humanističkim ostvarenjima velikog graditelja treba tražiti korijen misli koja će u malom mjerilu označiti zahvate plemstva koje će pored obiteljskih grbova istaknuti antički *virtus* na portalima svojih palača.

Kako je izrada portala Male Papalićeve palače samo dio temeljite pregradnje ranije sagrađenih kuća, može se pretpostaviti slijed radova na objedinjavanju sklopa. Na zabatu pročelja pregrađene kuće s jurjevskim monoforama grbovi su obitelji Papalić, koji pokazuju da im je od ranije pripadala trećentistička gotička kuća. Poznanstvo s Jurjem zajamčeno je dokumentom iz 1444., a kupnja kuće u Novom gradu 1447. godine. Toma Papalić živio je do 1449. godine.¹⁹ Iz navedenoga se može pretpostaviti kako su objedinjavanje i pregradnja Male palače Papalić provedeni između 1444. i 1449., upravo u vrijeme kad je

¹⁸ L. A. Ciapponi, „Il *De architectura* di Vitruvio nel primo umanesimo“, *Italia medioevale e umanistica*, III, (1960.), str. 59-99.

¹⁹ M. Nepo Kuzmanić, op. cit. (12), 70.

Odlomljeni akantusovi listovi na profilaciji luka monofore Male Papalićeve palače

majstor posvjedočeno radio u Splitu.²⁰ Nije samo plastika portala karakterističan Jurjev rukopis, iako se anđeli u kontrapostu s prekrizanim trakama preko grudi i lelujavim haljinama koje potenciraju kretanje i realno ozračje mogu smatrati njegovim potpisom, nego su i ukras plastike monofora prvog kata s motivom povijenog lišća koje je omotalo štapove i ostale profile gotičkih doprozornika, akroteriji i drugi kameni dijelovi pročelja ono što odaje repertoar velikog majstora kojemu su spomenuti detalji bolje sačuvani na Staševoj kapeli unutar splitske prvostolnice.

Ovim se prilogom autorstvo Male Papalićeve palače može prilično pouzdano pripisati Jurju Dalmatincu, što za ostale splitske kuće i palače koje se vezuju uz njegovo ime nije jednostavno. Radi se o palačama kod Zlatnih vrata (nekoć obitelji Cindro), tzv. velikoj palači Papalić i Cipci na Peristilu koje se u literaturi pripisuju Jurjevoj djelatnosti u Splitu.

Toma Papalić kupio je susjednu kuću koja mu je trebala za pregradnju palače i proširenje sklopa. Prostrana loža u dvorištu palače, otkrivena u istraživanjima sedamdesetih godina, daje argument za takovu pretpostavku.

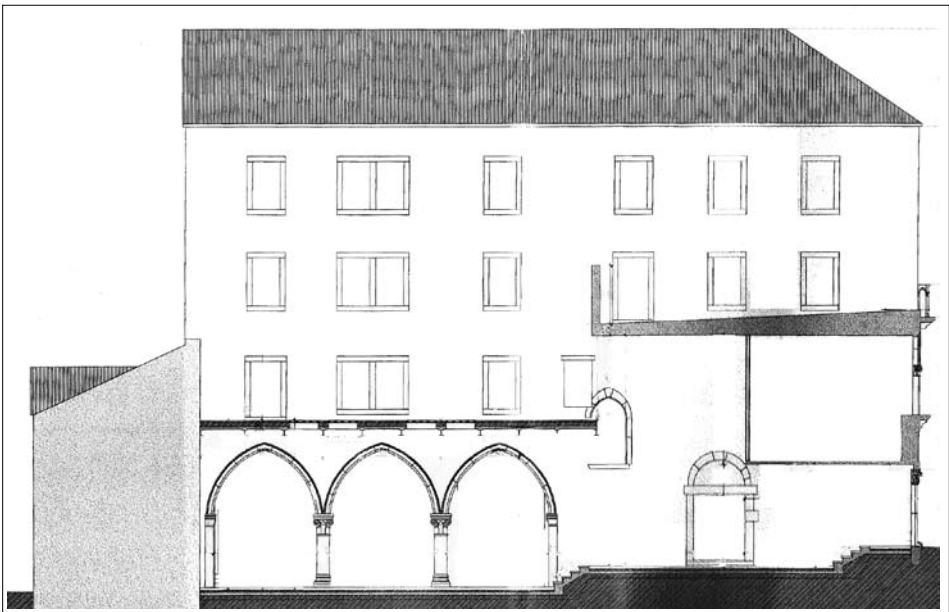
Loža je obnovljena i prezentirana 2003. godine u restauratorskim radovima koji su prethodili njezinu ponovnom preuređenju.²¹ Najnovija obnova prizemlja palače 2014. godine proširila je spoznaju o arhitekturi sklopa. Pronađena je romanička kula 13. stoljeća

²⁰ Juraj Dalmatinac u Splitu je radio 1444., 1446. – 1448., s pomoćnikom Ivanom Krstiteljem Brasolom.

²¹ I. Vojnović, „Novi nalazi na maloj Papalićevoj palači“, *Kulturna baština*, 32, Split, 2004., 261-270.

Romanička androna u Maloj Papalićevoj palači

Presjek kroz andronu s pogledom na gotički trijem (S. Vondra, d.i.a.)

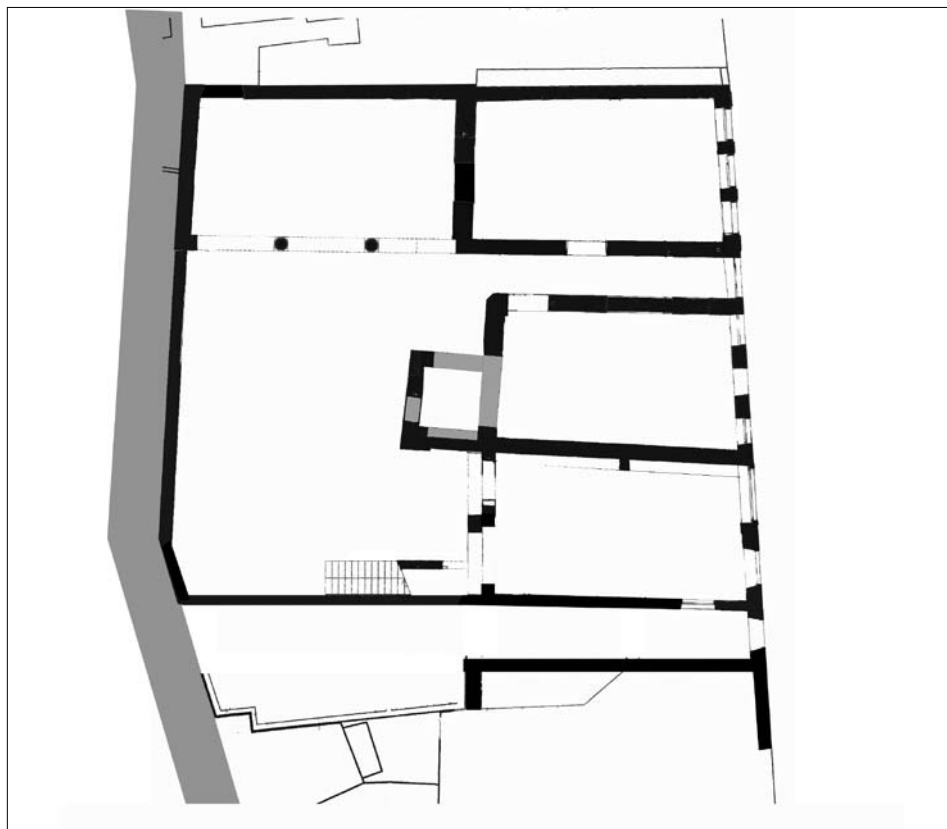

Položaj Male Papalićeve palače u bloku na predjelu sv. Marije

unutar dvorišta palače, uklopljena u kasnogotički sklop. Pronalazak te građevine potvrdio je navode Tome Arhidakona o postojanju privatnih kula unutar Novog grada, zapadnog dijela Splita. Prema njegovoj kronici, ban Dionizije nije se usudio ući u grad s vojskom upravo zbog privatnih utvrda iako je gradski zid prethodnog dana u borbi bio srušen pa su razmirice riješene pregovorima. Split je opustošila vojska bana Dionizija 1244. koja je provalila sa zapadne strane grada.²² Pa iako nisu ušli unutar zidova Dioklecijanove palače,

²² Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, prir. O. Perić, M. Matijević Sokol, R. Katičić, Split: Književni krug, 2003., XLV, C.14, 294 -295.

Gospodnje tisuću dvjesto četrdeset četvrte, četiri dana do srpanjskih Ida došlo je do velike bitke u splitskom predgrađu. Cijela se vojska, raspoređena po bojnim redovima, počela boriti pored suhozida. Podijelili su se Ugri po četama i stali su podalje s banom, biskup sa svojim odredom, prepozit Fila sa svojim, Trogirani sa svojim, upravitelj kliške tvrđave sa svojim i još mnogi drugi. Približavajući se zidu tražili su pristup, odakle bi mogli ući. Ali Splitsani su se posvuda raspršili i odbijali su duže vremena neprijateljski napad kopljima i kamenjem. Trogirani su poznavali teren, zaobišli su sa zapadne strane, popeli se do podnožja brda i počeli borbu na onom dijelu zida, gdje je zbog konfiguracije tla bio slabije zaštićen i gdje je bilo manje branitelja. Stojeći nasuprot zidu bili su viši od branitelja na zidu i bacajući gomile kamenja na njih natjerali su ih da se spuste na ravno tlo. Budući da se građani nisu usuđivali napustiti druga mjesta, na koja su bili raspoređeni, nisu im mogli priteći u pomoć. Ubrzo su se Trogirani popeli na zid i počeli oštrije pritiskati one koji su već niže stajali i koji im nisu dopuštali da se spuste ili prođu. Ali kad se veliko mnoštvo u napadu bez reda popelo, odmah se pod njima suhozid srušio i sravnio se sa zemljom. Kad je čitava vojska vidjela da joj je put širom otvoren, svi su se sjatili do pristupa na tom mjestu. Provalili su u predgrade i boreći se

Mala Papalićeva palača, raspored romaničkih kuća, lože i obrambenog zida

zapalili su brojne kuće Novoga grada i izazvali požar koji je cijelu noć gutao predgrađe. Zbog iznimno slabih utvrda koje izvori nazivaju gomile (macerije), grad su na tom dijelu utvrđivale privatne kuće i samostani svojim kulama. Neke od njih spominje Kronika Tome Arhiđakona u opisu napada bana Dionizija na slabo utvrđeni dio ondašnjeg Splita. Romanička palača na mjestu „Male Papalićeve palače“ bila je jedna od njih. U posjed splitskih Papalića, koji podrijetlo vuku iz Poljica, došla je u 14. st. Pouzdano se može tvrditi da je posjeduje splitski vijećnik sudac Krestol Petrov Papalis (1327. – 1370.), rodonačelnik obitelji koji je član Malog vijeća i plemić iz četvrti sv. Marije u novom dijelu grada, te da je obnavlja jedan od njegovih nasljednika, također sudac Toma.

R. B.

prsa o prsa s građanima došli su sve do utvrđenih zgrada. Među Splićanima je pobijeno desetak ljudi, a od Ugara i Slavena ubijeno je tridesetak. Budući da je zaštita toga zida bila slaba, nije mogla biti prepreka tolikome mnoštvu. Pored toga građanima je položaj otežavao njihov grijeh. Tada neprijatelji uđu i odmah podmetnu vatru sa zapadne strane, a od jakog i šumnog vjetra sve kuće od drveta i pruča u tren planu. Vjetar je snažno raznosio plamene jezike i spaljeno je gotovo dvadeset kamenih kuća. Tada je izgorjelo više od petsto kuća unutar ograđenog prostora uz suhozid. Kad su građani vidjeli da silina vjetra sve više jača i da snažna vatra gutajući prelazi s kuće na kuću, prestravili su se bojeći se da proždrljiva vatra ne zahvati cijeli grad nakon što budu spaljene kuće u predgrađu.

Skarpa romaničke kule u Papalićevu sklopu

Gotički grb obitelji Papalić na istočnom trijemu, 14. st.

PORTAL MALE PAPALIĆEVE PALAČE U SPLITU KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI ZAHVATI

Posljednjih petnaestak godina intenzivnije konzervatorsko-restauratorske djelatnosti u staroj gradskoj jezgri Splita rezultiralo je cijelim nizom obnova pročelja (pa i čitavih kompleksa)¹ kasnosrednjovjekovnih i renesansnih palača koje su podizane u gustom gradskom tkivu unutar perimetralnih zidova antičke palače i izvan nje, u zapadnim gradskim četvrtima koje su nastajale u srednjem vijeku kada se grad počeo širiti izvan zidova palače. Jedan od zanimljivijih elemenata kasnogotičkih palača u kontekstu istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih zahvata upravo su njihovi reljefno obrađeni kameni portali sa simboličkim natpisima i prikazima različitog ili, u nekim slučajevima, sličnog sadržaja,² ornamentiranim, bogato raščlanjenim ili pojednostavljenim dovratnicima, kapi-telima i lunetama nastalima po uzoru na mletačke gotičke palače i sakralne objekte. Neki od takvih, u novije vrijeme obnovljenih portala jesu portal na Carrarinoj poljani te portali Velike Papalićeve palače i palače na Dosudu.³

¹ D. Marasović, „Povijesna jezgra Splita, Studije – Programi – Realizacije“, *Obnova povijesne jezgre*, br. 5, Split, 2009.; V. Marinković, „Pregled arheoloških istraživanja i restauratorsko-konzervatorskih zahvata u Dioklecijanovoj palači u Splitu“, *Kulturna Baština*, 36, Split, 2010.

² R. Bužančić, A. Brakus, „Virtus i Fortuna, Tragovi Petrarkinog *de remediis* na pročeljima splitskih humanističkih palača“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, br. 3-4, 2011., 36-71.

³ Konzervatorsko-restauratorske zahvate radila je tvrtka Neir d.o.o. godine 2008. i 2009. (Službena dokumen-

U prvoj polovici 2014. godine započeli su konzervatorsko-restauratorski radovi na još jednom spomeniku takvog tipa, na portalu Male Papalićeve palače, smještenoj u četvrti nastaloj u srednjem vijeku, jugozapadno od gradskog trga (Pjaca).⁴ U radu se izlažu sažeti povijesno-umjetnički kontekst, zatečeno stanje portala te provedeni konzervatorsko-restauratorski radovi.

POVIJESNO-UMJETNIČKI KONTEKST

Arhitektura čitavog niza skromnijih splitskih romaničkih kuća sagrađenih u 13. st., kroz 14. i 15. st. doživljava stanovite promjene pregradnjama, nadogradnjama, interpolacijama, mijenjanjem osnovne strukture i dekorativnih detalja kroz koje se odražavaju strujanje i utjecaji kasnogotičkog stila mletačke arhitekture. Utjecaji su se odvijali posredstvom majstora Jurja Dalmatinca i njegove radionice.⁵ Ti utjecaji se, pored mnogih splitskih palača bogatih i uglednih splitskih obitelji, ogledaju i kroz Malu Papalićevu palaču koja se nalazi u srednjovjekovnoj četvrti izvan zidina Dioklecijanove palače, jugozapadno od gradskog trga. Pripadala je drugom ogranku jedne od najstarijih i najuglednijih humanističkih splitskih obitelji, obitelji Papalić.⁶

Palača je svoj konačni izgled, građevne i kiparske značajke u mletačkoj, kasnogotičkoj maniri dobila upravo u periodu izražene djelatnosti Jurja i njegove radionice sredinom 15. st. u Splitu. Portal Male Papalićeve palače odlikuje se detaljima u kojima se ogledaju venecijanski utjecaji (putti štitonoše/grbonoše) i motivi Jurjeva tipa kao što su polukapiteli dovratnika s uvijenim mesnatim listovima (*foglie grasse*).⁷ Sličnosti u pojedinim detaljima arhitektonsko-dekorativnog sadržaja dijeli s drugim splitskim palačama koje se pripisuju majstoru Jurju i njegovoj radionici. Vanjski okvir portala ravno je klesane površine koja u svojem gornjem dijelu čini gotički luk svinuta vrška. Mramorna luneta⁸ portala uokvirena je fino klesanom trakom kružnom u presjeku (svojevrсни okvir). Na luneti se nalaze dva krilata anđela s gotičkim kvadrilobom i štitom na kojemu se nalazi grb obitelji Papalić. Grb se sastoji od plitkog reljefa rastvorenih krila i osmerokrake zvijezde.⁹ Iznad kvadrilobe nalazi se natpis IHESVS, izveden u olovu. Anđeli su vrlo detaljno klesani, s izraženom draperijom, tj. dubljim i plićim usjecima nabora haljina. Krila i vlasi su im također vrlo detaljno izrađeni.

tacija Neir d.o.o., V. Meštrović Saran); V. Marinković, *ibidem*, 261.

⁴ Radove na portalu Male Papalićeve palače vodila je Ela Mrduljaš Kutlača, dipl. konzervator-restaurator.

⁵ C. Fisković, *Juraj Dalmatinac*, Zagreb, 1963.

⁶ D. Kečkemet, „Poljički Papalići i njihov doprinos gradu Splitu“, *Poljički zbornik*, 3, Split, 1978., 169-192; D. Radić, „Grbovi splitskih obitelji“, *Kulturna Baština*, 34, Split, 2007., 65 i dr.

⁷ Lj. Karaman „Juraj Dalmatinac“, *Hrvatsko kolo*, 2, Zagreb, 1952., 59; D. Kečkemet, „Papalićeva palača i gotička arhitektura Jurja Dalmatinca u Splitu“, *Radovi instituta za povijest umjetnost*, 3-6, 1979.-1982.

⁸ Po vitkim modro-sivim linijama koje se paralelno protežu kroz strukturu kamena može se pretpostaviti da se radi o prokoneškom mramoru; Luneta portala Velike Papalićeve palače također je izrađena od mramora;

⁹ D. Radić, *ibidem*., 65,82.

ZATEČENO STANJE PORTALA – ONEČIŠĆENJA I OŠTEĆENJA

Preliminarnim vizualnim pregledom zatečenog stanja portala, evidentirana su onečišćenja anorganskog podrijetla, specifična za spomenike koji se nalaze unutar gradskih tkiva i u blizini nekada aktivnih industrijskih postrojenja. Onečišćenja takvog tipa najčešće se prepoznaju kao tamne kore različite čvrstoće i slojevitosti. Nastaju na površinama koje nisu bile u direktnom doticaju s oborinskim vodama, pa su tako i kore na portalu taložene na pozicijama koje su kroz stoljeća bila zaštićena od padalina. Debljina i čvrstoća kora varira od tankog tamnog filma nečistoća, pa do nekoliko milimetara debelih kompaktnih slojeva. Istraživanjem kemijskog sastava kora analitičkim metodama gotovo u pravilu se dokazuje prisutstvo tvari kao što su čađa, gips i željezni oksidi.¹⁰ Često se između tamnih kora i kamena nalazi prirodni sloj oksalata (najčešće kalcijevog oksalata), debeo svega nekoliko mikrona, koji štiti kamen od štetnih vanjskih utjecaja i naslaga nečistoća, pa se tako često nakon mehaničkog uklanjanja tvrdokornih slojeva otkriva vrlo dobro sačuvana površina kamena. To je pogotovo izraženo na kiparski obrađenim površinama, gdje se u tijeku i nakon čišćenja otkrivaju novi, do tada nepoznati motivi, detalji i tragovi klesarskih alata.¹¹ Stoga je vrlo važno prije i tijekom konzervatorsko-restauratorskog zahvata napraviti distinkciju između degradirajućih te nagrdjujućih slojeva i onih slojeva poput prirodne patine koja ima povijesni integritet, vrijednost i koja štiti kamen. S druge strane, u mnogo navrata je, nakon odstranjivanja tamnih kora, otkrivena površina kamena bila u jako lošem stanju. Primjer tomu je oštećena površina portala Velike Papalićeve palače. U tom slučaju tamne kore su sadržavale vrlo štetnu koncentraciju štetnih soli (sulfati i kloridi) koje su s vremenom penetrirale kroz površinu portala, razarajući strukturu kamena. Sasvim suprotno tamnim površinama na portalu Male Papalićeve palače, oni dijelovi kamena portala koji su bili u doticaju s oborinskim vodama svijetli su, erodirani, rupičasti, zrnate teksture i bez žučkastog oksalatnog sloja. Padaline na površine kamena djeluju na dva načina, mehanički i kemijski, a ta dva procesa gotovo su uvijek u vrlo bliskoj korelaciji jedno s drugim. Mehaničkim procesima padaline djeluju na slabije vezane čestice i fosilizirane organizme na površinama kamena. Padaline sadrže određene količine ugljičnog dioksida koji s vodom tvori karbonatnu kiselinu, koja potom postupno otapa površinu kamena te vrši određene kemijske pretvorbe karbonata u bikarbonat i time uzrokuje njegovu površinsku nestabilnost i mogućnost povratne reakcije taloženja karbonata koji je vidljiv golim okom u obliku sigastih cjedina.¹²

¹⁰ D. Krstić, „Istraživanje stanja Peristila Dioklecijanove palače u Splitu“, *Konkam 2004*, Zbornik radova, UMAS, Split, 2004., 34; D. Mudronja, „Prirodoslovna istraživanja na Peristilu“, *Peristil 2003-2013* (Izložba o konzervatorsko-restauratorskim radovima na Peristilu Dioklecijanove palače u Splitu). Split, 2013., 27.; Gips je dokazan i u tamnim korama portala palače na Dosudu, na portalu velike Papalićeve palače, pročeljima Maloga hrama itd. (V. Meštrović Šaran, Službena dokumentacija Neir d.o.o.).

¹¹ V. Marinković, „Rezultati konzervatorsko-restauratorskih zahvata“, *Peristil 2003-2013* (Izložba o konzervatorsko-restauratorskim radovima na Peristilu Dioklecijanove palače u Splitu), Split, 2013, 49; R. Bužančić, „S vrha nas gleda Filot, arhitekt mauzoleja cara Dioklecijana“, *Slobodna Dalmacija*, 02. 03. 2014.;

¹² H. Malinar, *Vlaga u povijesnim građevinama*, Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, 2003., 18; H. Malinar, „Vlaga i soli kao čimbenici propadanja – metode odsoljavanja“, *Konkam 2004*, Zbornik radova, UMAS, Split, 2004., 27; V. Meštrović Šaran, „Luk majstora Otta pod svodom zvornika katedrale Sv. Dujma u Splitu, Dokumentacija konzervatorsko – restauratorskog postupka“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 3/4, 2010., 89.

Na kamenim elementima portala evidentirani su ostaci željeznih trnova različitih prvotnih namjena. Najveća koncentracija trnova nalazila se na dovratnicima portala. Ostaci željeznih elemenata takvog tipa koji se nalaze izloženi negativnom utjecaju atmosferijila podložni su koroziji. Korozija je fizikalno-kemijska interakcija između materijala i okoliša, čiji rezultat su promjene u svojstvima materijala što može voditi k slabljenju nosivosti i funkcionalnosti konstrukcije¹³ koju u konkretnom slučaju čine kameni elementi portala. Potencijalno velika oštećenja kamena, koja mogu nastati uslijed korodiranja željeznih elemenata, prouzročena su promjenom volumena samog željeza. Ono se drastično deformira, puca, bubri i lista, a na/u kamenu nastaju različiti tipovi fraktura i umreženih pukotina, koje mogu prouzročiti pucanje manjih i većih dijelova kamenih elementa.

Pretpostavlja se da je u zahvatima adaptacije prizemnih dijelova palače sedamdesetih godina 20. st.¹⁴ na portalu korišten sivi portland-cement u svrhe ispunjavanja sljubnica, popunjavanja udubljenih površina i manjih rekonstrukcijskih zahvata. Tako obrađene površine, osim što sa svojom sivom bojom estetski degradiraju površinu portala, imaju i dokazano štetno djelovanje na kamenu materiju zbog razlike u karakteristikama materijala (npr. u čvrstoći), zbog čega dolazi do nastajanja pukotina. Osim toga, sadrže inicijalne soli koje mogu biti štetne po strukturu kamena.¹⁵ Upravo su intervencije u cementu na kapitelima i željezna armatura na koju se cement nanosio prouzročile nastanak oštećenja izvorne kamene plastike.

Sivi portland-cement sadrži cca. 1 % štetnih alkalija (Na_2O i K_2O) koji u kontaktu s vodom prelaze u hidrokside (NaOH i KOH), a potom s vlagom i CO_2 iz zraka prelaze u karbonate (natrijev karbonat, Na_2CO_3 i kalijev karbonat, K_2CO_3).¹⁶ Prisustvo tih karbonata može izazvati i lažno vezanje cementa za sljubnice. Pored toga, portland-cement samim procesom skrućivanja stvara topljive soli. Zbog neadekvatnosti materijala, dolazi i do pucanja spojeva između kamena i ispuna sljubnica, tj. portland-cementa, te se time omogućava prodor vode kroz sljubnice dalje u zid i u okolne strukture.

DIJAGNOSTIČKA ISTRAŽIVANJA

Prije početka zahvata čišćenja, bilo je nužno provesti sondažna istraživanja unutar reljefno obrađenih površina kako bi se utvrdilo postoje li ostaci bojanoga sloja¹⁷ koji bi se potom uzorkovali i analizirali metodom rendgenske fluorescencije (XRF) ili FT-IR-spektroskopijom. Upravo tim metodama dokazani su bojani slojevi na unutarnjim povr-

¹³ HRN EN ISO 8044:2001, „Korozija i zaštita metala i legura – Osnovni nazivi i definicije“.

¹⁴ J. Marasović, T. Marasović, „Dvije adaptacije Jurja Dalmatinca u Splitu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 3-6, 1979.-1982.

¹⁵ H. Malinar, „Negativna iskustva uporabe portland cementa pri restauriranju kamenih spomenika kulture“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 1/2, 1996., 37- 40.

¹⁶ D. Vrkljan, M. Klanfar, „Cement“, *Tehnologija nemetalnih mineralnih sirovina*, Rudarsko-Geološko-Naftni Fakultet Zagreb, 2010.

¹⁷ D. Kečkemet, „Papalićeva palača i gotička arhitektura Jurja Dalmatinca u Splitu“, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 3-6, 1979.-1982., 158.

Portal Male Papalićeve palače prije zahvata

šinama mauzoleja, na srednjovjekovnoj propovjedaonici katedrale i drugim spomenicima iz različitih stilskih razdoblja u staroj gradskoj jezgri.¹⁸ Ostaci pigmenata nekadašnje polikromije kamenog portala ne bi bili neuobičajeni s obzirom na to da se tradicija bojanja kamenih površina prenosila kao antičko nasljeđe kroz čitav srednji vijek i renesansu. Osim te činjenice, zabilježeno je nešto vrlo konkretno u kontekstu polikromija Jurjevih kiparskih djela, a to je ostatak boje na licu anđela koji se nalazi na kvadrifori glavnog pročelja Velike Papalićeve palače.¹⁹

¹⁸ I. Donelli, A. Doljanin, A. Rupčić, „Konzervatorsko-restauratorski radovi na renesansnom kaminu iz fundusa Muzeja grada Splita“, *Kulturna baština*, 36, 323; M. Miliša, „Interpretacije predromaničke pleterne skulpture iz aspekta polikromije i postupka izrade samih kamenih reljefa“, Zbornik radova s Prve medijske znanstvene radionice u Rijeci, Rijeka, 2014., 176 itd.

¹⁹ D. Kečkemet, *ibidem*, 163.

Lasersko čišćenje glave anđela

Sondažna istraživanja izvedena su pomnijom upotrebom skalpela na način da su se postupno stanjivali slojevi nataložene nečistoće i skrame, a površina je prilikom postupka kontinuirano promatrana portabilnim svjetlosnim mikroskopom. Na taj način „otvorene“ su tri sonde na temelju kojih se ustanovilo da, nažalost, ako je postojala, nije sačuvana polikromija portala. Uzorkovanje kamena svedeno je na minimalne intervencije *in situ*, što podrazumijeva uzimanje najmanje moguće veličine uzoraka koji su ipak svojom težinom dovoljni za provođenje kemijskih analiza. Uzorci su uzeti na dijelovima kamena vapnenca i mramora koji nisu reljefno obrađeni.

Na temelju rezultata analiza, a u usporedbi s podacima o štetnim, potencijalno štetnim i neštetnim koncentracijama štetnih topljivih soli po Austrijskom standardu, može se zaključiti da su kloridi u uzorku U1 dokazani u moguće štetnim koncentracijama, sulfati u uzorcima U1 i U3 u štetnim koncentracijama, dok su u uzorku U2 u moguće štetnim koncentracijama. Nitrati u uzorcima U1 i U3 dokazani su u moguće štetnim koncentracijama.²⁰ S obzirom na stanje kamena portala *in situ*, koje za razliku od površina

²⁰ Kemijske analize obavljene su u laboratoriju tvrtke Neir d.o.o. (analizirala V. Meštrović Šaran).

portala na Dosudu i portala Velike Papalićeve palače, svojim teksturnim, strukturnim i drugim karakteristikama ne pokazuje nikakve štetne pojave kakve nastaju na površinama kontaminiranim solima, znači da je, neovisno o koncentracijama prisutnih soli, kamen stabilan te da u dogledno vrijeme nije potreban postupak desalinizacije. Nije isključena mogućnost da kamen sadrži različite vrste soli (inicijalne soli) još od vremena nastajanja stijenske mase iz koje je u konačnici eksploatiran. Stabilniji mikroklimatski uvjeti na mjestu ugradnje mogu se odražavati i na strukturu i na površinu ugrađenog kamena na način da, neovisno o koncentraciji soli u uzetim uzorcima, ne postoje nikakvi štetni procesi ni manifestacije u obliku fluorescencije, eflorescencije, fraktura i mikropukotina, što je upravo slučaj kod portala Male Papalićeve palače.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI ZAHVATI

Tamne, kompaktnije naslage nečistoća na površinama kamena portala bilo je nužno uklanjati mehaničkim metodama. Za uklanjanje nevezane površinske prašine korištene su spužvice i destilirana voda, a za tvrdokornije nečistoće korištene su mekane četkice, skalpeli i ultrazvučna igla. Osim toga, primijenjena je i metoda omekšavanja tvrdokornih kora celuloznim oblogama natopljenima 5-postotnom otopinom amonijeva karbonata i 2-postotnom otopinom EDTA (etilendiamin i tetra octena kiselina). Kada su sve površine obrađene, uslijedila je primjena laserske metode čišćenja. Dakle, priprema površina za

Umjesto uklonjene cementne rekonstrukcije postavljeni nehrđajući ankeri na mjestu buduće rekonstrukcije

lasersko čišćenje uključuje neophodno predčišćenje debljih slojeva kamena, tamnih kora i sl., zbog nemogućnosti laserske zrake da odstrani deblje slojeve.

Čišćenje tankih, tamnih, onečišćenih površina portala laserskom metodom predstavlja niz fotomehaničkih i fototermičkih procesa koji se odvijaju na onečišćenoj tamnoj površini djelovanjem laserske zrake, zahvaljujući čemu se ta područja uklanjaju bez ikakvih štetnih posljedica po kamenu površinu na kojoj se nalaze. Uklanjanje nečistoća portala tom metodom izvedeno je uz pomoć suvremenog talijanskog lasera *Michelangelo q switch*²¹ koji zraku prenosi preko optičkih zrcala unutar zglobne ruke.

Ispune sljubnica i rekonstrukcije izvedene portlandcementnim mortom sedamdesetih godina vrlo su štetne po

²¹ „Michelangelo q switch“, Quanta System.

Detalj kapitela portala prije i nakon laserskog čišćenja

izvornu površinu kamena. Uklanjalo ih se mehanički, uz pomoć skalpela, a čvršće dijelove moralo se oprezno odstranjivati uz pomoć tradicionalnog klesarskog alata.

Ispod naslaga cementa otkriveni su bakreni i željezni trnovi, postavljeni kako bi dodatno učvrstili nanesei cement na izvornu kamenu površinu. Bakreni trnovi ostavljeni su zbog njihova neštetnog sastava, dok je za željezne trnove bilo neophodno uklanjanje zbog njihova promijenjenog sastava tj. zbog ekspanzije željezovih oksida. Na donjoj plohi nadvratnika portala također je bilo nužno ukloniti cement i tragove cementnog mlijeka. Intervencija u cementu izvedena je da bi stabilizirala nekoliko ugroženih, gotovo odvojenih fragmenata nadvratnika. U zahvatu je uklonjen cement, a fragmenti su potpuno odvojeni da bi se potom na ispravan način vratili u prvobitan položaj te potpuno stabilizirali i učvrstili.

Željezni trnovi i čavli uklanjani su iz sljubnica i kamenih elemenata portala na više različitih načina, ovisno o tome kako su prvobitno postavljeni/ugrađeni. Oni željezni čavli koji su bili samo nabijeni u sljubnice uklanjani su rasklimavanjem i uz pomoć kliješta. Željezni trnovi koji su bili dublje ugrađeni uklanjali su se na način da su se uokolo njih malim restauratorskim svrdlima bušile udubine u korodiranim dijelovima, te se tako postupno uklanjao materijal iz udubljenja u kamenu.

Frakture i pukotine na kapitelima dovratnika podlijepljene su epoksidnom smolom. Na taj način ispunile su se uske otvorene šupljine koje su bile izložene atmosferilijama (oborinskim vodama, vlazi, itd.) zbog kojih su imale tendenciju širenja te, u konačnici, potpunog odvajanja fragmenata kapitela. Ugroženi i destabilizirani dijelovi kapitela učvršćeni su trnovima od nehrđajućeg čelika promjera 3 mm.

Destabilizirani fragmenti kamenog nadvratnika, koji su, vjerojatno sedamdesetih godina, sanirani cementnim mortom, prije svega su odvojeni od nadvratnika, a potom su se površine nadvratnika i fragmenata očistile od cementnog morta i cementnog mlijeka.

Fragmenti su dodatno povezani za stabilne površine nadvratnika tankim nehrđajućim trnovima promjera 3 mm te zalijepljeni epoksidnom smolom.

Uklanjanjem cementnih ispuna te cementnih rekonstrukcija, na kamenim elementima i kapitelima dovratnika dobivena su udubljenja i površine na kojima je bilo nužno provesti određene zahvate u umjetnom kamenu. S obzirom na kapitele na čijim površinama je sačuvano dostatno kamene plastike uz pomoć koje se mogu provesti zahvati rekonstrukcija onih površina koje su bile prekrivene cementom, odlučeno je da će se navedeni zahvati i izvršiti. Prije nanošenja materijala na kapitele, na mjestima sa kojih su izvađeni zadržali željezni trnovi, postavljeni su nehrđajući trnovi. Rekonstrukcije su izvedene u umjetnom kamenu prema načelima strukturalne i vizualne kompatibilnosti primijenjenih materijala s izvornim materijalima, uzimajući u obzir stabilnost, reverzibilnost i neškodljivost apliciranog materijala.

Očišćene sljubnice premazane su otopinom disperzirane akrilne smole u vodi kako bi nova smjesa morta bolje prionula i vezala se u unutrašnjosti kamenih elemenata portala. Nanošenje emulzije izvedeno je uz pomoć tankih kistova. Nakon pripreme površine, smjesa morta je nanošena u sljubnice, a okolne površine isprane kako mort u procesu sušenja ne bi degradirao prednja lica kamenih elemenata. U kontekstu reparaturnih mortova, vrlo je značajno da fizikalno-kemijskim svojstvima ne smiju ugroziti okolne kamene površine, kao što je to bio slučaj u intervencijama s mortovima na bazi portland-cementa u prošlosti. Posebnu pozornost treba posvetiti tlačnoj čvrstoći mortova koja ne smije biti veća od čvrstoće kamena, te o dodanim komponentama koje ne smiju sadržavati inicijalne soli.

ZAKLJUČAK

U kontekstu kasnogotičkih portala grada Splita, konzervatorsko-restauratorski zahvat na portalu Male Papalićeve palače jedan je u nizu radova takvog tipa u recentno vrijeme. Osim vrlo velikog i neupitnog značaja koji ti portali imaju prilikom povijesno-umjetničke valorizacije, i sami zahvati obnove i popratna istraživanja značajna su utoliko što su do sada na njima obavljani zanemarivi ili gotovo nikakvi zahvati. Uklanjanjem onečišćenja indirektno se odgovara na mnogobrojna do sada otvorena pitanja, kao što su pitanja o očuvanosti polikromije kamena, vrstama korištenog kamena, čitljivosti motiva itd.

Istraživanjima na portalu Male Papalićeve palače ustanovljeno je da ostataka polikromije, nažalost, nema pa tako ostaje samo za pretpostavljati kako je portal izvorno uistinu izgledao. No, kroz zahvate u kojima su, zahvaljujući suvremenoj metodi laserskog čišćenja, odstranjene višestoljetne naslage tvrdokornih prljavština i tamnih skrama, sada se jasnije može vidjeti i proučavati rad kiparske ruke, detalji kapitela i motiva lunete, kao što su fino i detaljno isklesana krila i haljine dvaju anđela. Osim toga, tek sada se jasno razaznaje upotreba različitih vrsta kamena na portalu palače, kao što je to slučaj i kod portala Velike Papalićeve palače.

Konzervatorsko-restauratorskim zahvatima spriječeno je daljnje propadanje kritičnih zona portala, uklonjene su cementne ispune i rekonstrukcije iz prethodnih intervencija te zadržali ostaci željeznih elementa koji su imali različite namjene u prošlosti. Za

Portal Male Papalićeve palače nakon zahvata

sanaciju i rekonstrukcijske zahvate birani su zamjenski, suvremeni materijali koji su, što je vrlo bitno naglasiti, reverzibilni i neštetni za izvornu površinu na koju su naneseni. Nakon zahvata, mnogo jasnije se ocrta cjelokupna arhitektonsko-dekorativna kompozicija portala: različito tretirani i obrađeni kameni elementi povezani u jednu cjelinu, kao i kamena plastika u centralnom dijelu te kompozicije.

A. D.

FEDES - VIRTUE ON THE PORTAL OF TOMA PAPALIĆ'S PALACE IN SPLIT

S u m m a r y

There were two branches of the Papalić family in Split whose heirs bore the name Nikola. One of them was Nikola Dominikov Papalić, and the other Nikola Tomin Papalić. It's known that Nikola Dominikov owned a house in the old section of the city, and that he decorated a passage leading to the courtyard of this house and set up a portal to this passageway from the street. Nikola Tomin, on the other hand, was the heir of Toma Papalić who, on September 3rd 1447, bought a house in the newer section of the city. This house would become the core of the "Papalić's Small Palace" complex.

The palace of Nikola Dominikov Papalić was in the old section of town, next to the Iron Gate, where the house of Andrija Alešij was also located, and its position can be safely established. "Papalić's Small Palace" is linked to Toma Papalić. This reputable member of Split's Papalić family is mentioned in 1432, when he went to Venice as an ambassador in order to protest against drafting common folk and nobles, and is later mentioned as a judge all the way to 1449.

Still, the most important piece of information we have relating to Toma Papalić comes from a document from 1444, where he, as one of the executors of Marin Ohmović, makes a contract with Juraj Dalmatinac for the construction of Arnir's chapel. The document, which was transcribed by Milan Ivanišević, is a direct link between Toma Papalić and Juraj Dalmatinac. While this does not guarantee that Juraj was the artisan behind the portal to Toma's palace, when considered along with all the aforementioned arguments, it becomes highly likely.

The lunette of the portal bears Papalić's crest inscribed in a quatrefoil held up by a pair of angels in long robes. The inscription IHE SVS is set above the crest in lead lettering embedded in the stone surface of the lunette. The meaning behind invoking Jesus' name can be interpreted as either a simple invocation or an outright display of piety towards Christ, which was on the rise at the time. If we consider the inscription within the context of other portals in Split from the same time period, on which, as I've pointed out in previous works, the word *virtus* was often stressed (indicating the virtue of the owner of the palace), then the content of the inscription can be interpreted somewhat differently.

In this case, the virtue that Toma Papalić wishes to display is *fedes*, or fidelity, which is not surprising considering the connotations that his name bears, echoing the name of the unfaithful apostle. Stressing a virtue on the facade of a building is the ethical component to Juraj Dalmatinac's projects that made him famous in Venice and Ancona. Thus

some parts of the lavish entrance to the doge's palace in Venice, decorated with cardinal virtues, are ascribed to a young Juraj. In this same manner, the displays of virtues on the facades of Ancona's buildings, made by Juraj Dalmatinac, became a part of his recognizable architectural program.

With the notable figure of love, *caritas*, which adorns the *Loggia degli Mercanti*, Juraj follows an Antique template set down by Jacoppo della Quercia, while his relief on the Augustinian church depicts Saint Augustine defending true faith, i.e. *fedes*. Juraj's ethical/aesthetic principles based on virtues can be traced back through time all the way to its Antique roots. From Filarete to Petrarka to Vitruvius, the *virtus-virtù* represents a *topos*, and in the time that Juraj is active, it becomes a source of inspiration for numerous artistic works, including architectural ones.

This trend would make its way to Dalmatia from the large centers on the other side of the Adriatic, and Juraj and his compatriots would act as a bridge across which local patricians and the first generation of Croatian humanists would come into contact with it. Among the early humanist works of a great builder, one must look for the origin of the thought that will, in its own small way, mark the undertakings of the nobility that would display the Antique *virtus* on the portals of their palaces as well as their family graves.

R. B.

THE PORTAL OF PAPALIĆ'S SMALL PALACE IN SPLIT CONSERVATION / RESTORATION EFFORTS

Within the context of late-Gothic portals in Split, the conservation / restoration effort on the portal of Papalić's Palace is but one of a series of similar undertakings in recent times. By removing the built up contaminants, many questions that have been raised so far are indirectly answered, such as the state of the polychromy of the stone, the types of stone used, the legibility of the motifs, etc.

Research on the portal of Papalić's Palace has established that there are, sadly, no remaining traces of polychromy, thus we can only speculate as to what the portal originally looked like. However, thanks to modern laser cleaning techniques, which have managed to remove many centuries of encrusted filth and scum, we can now clearly see and study the work of the sculptor's hand, and the details of the capitals and the lunette motif, such as the highly detailed wings and robes on a pair of angels. Aside from that, only now is the use of different types of stone on the palace's portal actually visible, as is the case with the portal on Papalić's Palace.

The conservation / restoration has prevented any further decay in the critical spots of the portal, removed the cement filling and other traces of reconstruction from previous interventions, along with the rusted remains of iron elements of varying purpose from the past. Modern replacement materials were used in the removal and reconstruction, which are, we must stress, reversible and harmless for the original surface on which they've been applied. After all this work, the overall architectural / decorative composition of the portal stands out far more clearly; stone with different finishes and elements linked into a whole, with stone plastics in the center of the composition.

A. D.